

Ред. О.В.Коновалова (Айсфельд). В 7 томах. - Одесса, 1998-2010; Немецкое население Таврической губернии. Аннотированный тематический перечень деп. / Сост. Л.П.Кравцова и др. В 2 томах. - Одесса, 2000, 2005.

² Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.odessa3.org/>

³ Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.blackseagr.org/>

⁴ Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.history.org.ua/>

⁵ Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.odessa3.org/... Data Category - St. Peterburg Archives>

⁶ Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862.

⁷ Немецкое население Таврической губернии...

⁸ Немцы Николаевщины. 1918-1931 гг. Аннотированный реестр деп. / Ред. А.Айсфельд. - Николаев, 2011.

⁹ Электронный ресурс. Режим доступа: http://archive.odessa.gov.ua/el_arh/doradjanski/

¹⁰ Шевчук Н.А. Землевладение причерноморских немцев в Одесском уезде (конец XIX в. - 1917 г.). // Немцы Одессы и Одесского региона. - Одесса, 2003.

¹¹ Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.reabit.org.ua/>

¹² Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.odessa3.org/... Data Category - War Records>

Тетяна Клименко (Черкаси, Україна)

ДО ІСТОРІЇ МІСТА ЧЕРКАСИ ЗА ДОКУМЕНТАЛЬНИМИ МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Внаслідок поділу Польщі, населені пункти Правобережної України увійшли до складу Російської імперії. У 1795 р. Черкаси стали повітовим містом Вознесенської губернії, а з 1798 р. - Київської губернії¹. На початку XIX ст. місто розташовувалося в низинній частині - вздовж берега Дніпра мікрорайону «Митниця». Прибережна територія часто під час весняних розливів річки затоплювалась водою, була заболочена і вкрита нанесеним рікою піском.

Місто було звичайним, на ті часи, повітовим містечком. Тут зосереджувалося кустарне виробництво та дрібна торгівля. У 1803 році у місті нараховувалось 535 дворів, 4 церкви, єврейська синагога, 2 дерев'яні шинки, 17 кузень, 8 крамниць, 2 вітряних млини². Населення складало 3 657 осіб, серед яких 3 471 міщан, 81 особа дворових людей, 29 казенних селян та 76 купців³. Багато мешканців займалися ремісництвом: шведським, кравецьким, ткацьким, мідницьким, ковальським, слюсарним. Купці, частина міщан і поселенці торгували дрібними товарами, що привозилися з Кременчука, Городища, Золотоноші, Переяслава. Значна частина населення мала власні присадибні ділянки на яких влаштували сади і городи, які використовувались для їх власних потреб.

З розвитком міста, повстало питання про освоєння горішнього рівного плато⁴. У 1815 р. був складений новий план Черкас із доволі цікавою назвою: «Геометрический специальный план Киевской губернии города Черкасс к назначению по предписанию его Превосходительства господина действительного статского советника Киевского гражданского губернатора и кавалера Павла Сидоровича Черепанова двухвёрстного для винного откупа дистанциею 1815 года июня месяца»⁵. Горішне плато за планом поділялося на рівні квартали з прямими вуличними магістралями. Забудова міста за цим планом забезпечила Черкасам прекрасне розпланування міської території, що характерне для міста і нині. На жаль автори плану залишились невідомі. А от тодішні керівники міста, які приймали план, приклали до нього свою руку. Городничий і повітовий стряпчий, хоч і нерозбірливо, але розписались на плані. Що ж до бургомістра Трохима Рикунова, то йому розписатись не довелося і на плані помічено: «а наместо его неграмотного подписал по прошению коллежский секретарь Петр Захаров».

В умовах розкладу феодально-кріпосницької системи, в першій половині XIX ст., розвиток Черкас був повільним. У 1829 р. тут мешкало 5 809 осіб. Місто було суто дерев'яним - із 901 будинку, лише один був кам'яним. Три міських підприємства відносились до дрібних

кустарних виробництв. В місті було 3 церкви і один навчальний заклад - духовне училище, 2 благодійні духовні установи та баня. Розвитку набувала торгівля, причому в своєрідній формі. Статистика відобразила 15 крамниць, 1 корчму та 20 шинків.

З тридцятих років XIX ст. в Черкаському повіті почало швидко розвиватись цукрове виробництво. Основою цукроваріння з буряків була патока. Царський уряд дозволив цукрозаводчикам без акцизу гнати з патоки спирт і це давало, як підприємцям так і казни міста досить значні прибутки. Група підприємців, так зване акціонерне товариство, побудувала в 1854 р. в Черкасах цукрорафінадний завод. За своїм обладнанням і потужністю він вважався на той час одним з найкращих в Росії⁶.

У 1853 р. почалася Кримська війна. Україна була найближчим тилом російської армії. З міста було мобілізовано сотні рекрутів і ополченців, погоничів худоби для перевозки військових вантажів і провіанту. В Черкасах був наведений наплавний військовий міст через Дніпро⁷. Про освячення наплавного мосту в Київській газеті з'явилася стаття з пишномовними висловлюваннями: «Пройдєт только несколько лет и Черкасы город малый, скромный расширится и превознесётся»⁸.

В умовах розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин, під прямим впливом передового культурного про шарку населення Черкащини, найвидатнішим її представником став великий син українського народу геніальний поет і художник - Тарас Григорович Шевченко. Подорожуючи і вивчаючи історичне минуле рідних околиць та Чигиринщини він не міг оминати Черкаси. У знаменитій поемі «Гайдамаки» поет згадує місто, як один з центрів великого селянського повстання на Правобережній Україні, відоме під назвою «Коліїщина». Сюди, в Черкаси, прямував один з улюблених героїв Т.Г.Шевченка - наймит Ярема, щоб приєднатися до повстанців. Згадується місто в п'єсі «Назар Стодоля» і в листуванні поета. З літературних джерел та спогадів старожилів, відвідання Т.Г.Шевченком Черкас припало на 1845-1846 рр. На той час частина прогресивної інтелігенції міста була знайома та захоплювалась його поезією, шанувала його, як майстра слова та пензля. Серед них були брати Андрій та Юхим Цибульські, які гостинно приймали Шевченка під час його відвідин Черкас⁹. Але завжди комфортніше йому було зближатися з простими людьми, підкоряючи їх серця своїм переконливим словом. І досі збереглася пам'ять про дружбу поета з сім'єю рибалок на прізвище Слюсарі. До 1960 р. у низовій частині міста, що з утворення на Дніпрі Кременчуцького водосховища підпала під затоплення, стояла хатина Слюсарів. На подвір'ї, під грушею, Василь і Яким Слюсарі приймали, як дорогого гостя, Тараса Григоровича. Сюди ж збирались численні сусіди побачити академіка з кріпаків, почути його натхненне слово. Глибокий сум і біль довелось зазнати Т.Г.Шевченку в Черкасах влітку 1859 р. під час останньої подорожі в Україну. Виконуючи розпорядження Київської губернської жандармерії та скориставшись фальшивим доносом черкаський повітовий справник Табачников заарештував Т.Г.Шевченка в селі Прохорівка на Канівщині, супроводжуючи його під вартою в м. Черкаси. Не насмілившись посадити поета в тюрму, Табачников тримав його в своєму будинку під домашнім арештом з 15 по 26 липня, однак при цьому дозволяючи йому робити прогулянки в місто і на Дніпро. В цей період Шевченко не припиняв своєї творчості. Він написав чудові вірші «Сестрі» та другий без назви, в якому висловив свій протест проти насильства над людиною. Прогулюючись узбережжям, він завжди милувався Дніпром та зробив тушшко малюнок дніпрового берега з написом: «В Черкасах». Шануючи пам'ять великого земляка на честь 150-ї річниці з дня народження Т.Г.Шевченка на театральній площі йому відкрито пам'ятник з архітектурним оформленням.

Після реформи 1861 р. до якої Т.Г.Шевченко не дожив трохи менше одного місяця економічний розвиток Черкас значно прискорився. Особливо це позначилось після відкриття у 1876 р. залізничного сполучення у м. Черкаси та крупної вузлової станції «Бобринська», яка тепер носить ім'я Т.Г.Шевченка. Будівництво залізниці дало роботу значній кількості населення Черкас і прилеглих сіл, які подавались до міста на землекопні, так звані, грабарські роботи. Про це навіть розповідалось в газеті «Київське слово»:

*«Черкаський мирний обиватель -
Усерднейший землекопатель:
Железные дороги строит*

*И днём и ночью землю роет
Своей грабарскою лопатой,
Довольствуясь ничтожной платой...»*

Черкаських робітників-землекопів знали у найвіддаленіших місцевостях царської Росії. Черкаси стали одним з самих відомих в Росії пунктів по організації землекопних робіт. Тут діяло десятки контор грабарів-підрядчиків, через які наймалися на грабарські роботи тисячі заробітчан. Підприємливі грабарі-підрядчики, наживаючи на цьому бізнесі значні капітали, будували розкішні особняки, заводили коштовних рисаків, відкривали промислові підприємства, обиралися на виборні посади в міську думу¹⁰.

Залізнична колія сполучила станцію Черкаси з пристанню, яка стала однією з найбільш поживавлених пристаней Дніпра. Вона була базою перевалки товарів, які тут перевантажувалися з пароплавів і навпаки¹¹. Вигідність географічного положення Черкас - на березі Дніпра при залізничному сполученні сприяла досить швидкому розвитку лісової промисловості, розробці дерева і торгівлі лісоматеріалами. Ліс надходив, головним чином, сплавним методом з Полісся, з верхів'їв Дніпра і його притоків. Лісопильні заводи було відкрито у 1870 р. підприємцем Е.Чорнобильським, у 1882 р. І.Грінблатом, у 1885 р. І.Кальницьким.

Розгортання залізничного сполучення та судноплавства на Дніпрі сприяли розвитку у 80-х роках XIX ст. промисловості, забудові міста і зростанню населення, що сприяло створенню фінансових та кредитних закладів. Першим, у 1864 р., відкрився, так званий, громадський банк. Дещо пізніше Орловський та Мінський комерційні банки. Операції пов'язані із земельними відносинами проводили відділення: Державного дворянського і селянського банків, Київський і Полтавський акціонерні банки. У 1883 р. відкрилося Київське відділення селянського поземельного банку¹². Швидкими темпами розвивалось також тютюнове виробництво. У 1878 р. київський купець А.Зарицький збудував велику тютюнову фабрику, що спеціалізувалася на виробництві махорки¹³.

Проте надто повільно розвивалась в місті культура та освіта. Відкрите у 1818 р. Духовне училище для дітей духовенства довгий час залишалось єдиним освітнім закладом міста і тільки у 1856 р. відкрилось приватне жіноче училище А.Самойловської¹⁴. Лише тільки з 60-х років XIX ст. місто стало вважатись передовим серед повітових центрів Київської губернії. Відкривались церковно-приходські школи, наприкінці 90-х років - міністерські училища¹⁵, а в 1912 р. - учительська семінарія¹⁶.

У 1887 р. в Черкасах налічувалося вже 3 980 будинків, з них 24 кам'яних, кількість населення зросла до 20 000 осіб, діяло 15 підприємств, з них 4 лісопильних, 5 млинів. В промисловості було зайнято 827 робітників, які виробляли продукції на 4 226 900 крб. з них тільки на одному рафінадному заводі 563 робітника виготовляли продукції на 3 393 519 крб.¹⁷

Дев'яності роки XIX ст. були періодом піднесення промисловості в царській Росії. Це відчувалось і в Черкасах. У 1900 р. в місті проживало 29 093 особи. Налічувалось 29 підприємств, на яких працювало 1 924 робітника, з них крупних: цукрорафінадний завод, де в сезон виробництва працювало 870 робітників; тютюнові і махорочні фабрики А.Зарицького та Летичевського, на яких працювало 356 і 51 робітників; цвяхо-гвинтовий завод із 145 робітниками. На решті підприємств міста - 9 лісопильних заводах, 31 млині, чавунно-ливарному заводі, 9 цегельних та інших було зайнято на кожному до 50 робітників¹⁸. Крім того, в місті працювало 25 кузень, 9 слюсарних майстерень та численні дрібні кустарні виробництва, які займались ковальським, слюсарним, столярним, кравецьким ремеслами. Кількість кустарів нараховувалось до 1,5 тис. осіб¹⁹.

Розвиток Черкас характеризувався в різні періоди, як підйомом так і спадом виробництва. Економічні спади викликали коливання в роботі промисловості міста. Так, цукрорафінадний завод, який виробляв по два і більше мільйона пудів цукру рафінаду, у 90-х роках XIX ст. працював з перебоями, а у 1908 р. через економічний спад припинив виробництво. У 1906 р. в Черкасах нараховувалось 23 підприємства, які виробляли продукції на 14 881 тис. крб., збільшивши в порівнянні з 1900 р. випуск продукції більше, як у три рази, а вже у 1909 р. виробництво продукції зменшилось у 5 разів.

Після кількох років промислового застою у 1910 р. почалось поживавлення виробництва. В Черкасах відкрились нові підприємства - слюсарна майстерня Слуцького, механічна майстерня Гроссе, сірникова фабрика, введено в дію першу електростанцію з двома дизель-генераторами по 108 кв., прокладені перші кілометри водогону²⁰. У 1912 р. відновив виробництво цукрорафінадний завод.

Помітно розвивались вантажні перевезення по Дніпру. В 1910 р. пристань Черкас прийняла 835 пароплавів і 365 плотів. Значною подією в 1912 р. стало завершення будівництва нової залізничної магістралі Бахмач - Одеса, що пролягла через Черкаси задля якої було споруджено також і залізничний міст. Розпочалася робота з благоустрою міста шляхом укладання брукувкі²¹. У 1904 р. коефіцієнт забрукованих вулиць вже складав 8,6%²².

У 1913 р. в Черкасах налічувалось 36 підприємств, на яких працювало 3644 робітника²³.

На початку ХХ ст. переважна більшість будинків у місті була вкрита соломною, а на околицях глинобитні мазанки стояли під очеретом. Мешканці міста займались городництвом і тримали худобу. У 1909 р. в домашніх господарствах нараховувалось: 2 085 коней, 1 862 голови великої рогатої худоби, 300 овець, 303 кози та 3 666 свиней²⁴.

На низькому рівні в Черкасах залишалось медичне обслуговування. Лише тільки у 1834 р. була відкрита єдина в повіті лікарня на 15 ліжок²⁵. У 1910 р. медичне обслуговування населення забезпечували вже дві лікарні - земська на 50 ліжок, в якій на одного хворого витрачалось 52 копійки в рік, приватна єврейська (на 20 ліжок) та амбулаторія Товариства Червоного хреста²⁶.

Географічне положення міста, його природна краса притягували сюди численних гостей та дачників. Створювались умови для зручного їх перебування та відпочинку в місті шляхом спорудження триповерхового готелю, було відкрито численні ресторани та буфети²⁷. Поблизу Черкас, в Дахнівському лісництві, було виділено 23-й квартал для створення дачного селища «Соснівка». Разом з дачами будувались пансіонати, заклади для розваг. Для проведення вистав і виступів окремих артистів було побудовано дерев'яні приміщення театру, цирку та народний будинок.

Цікавою є історія виникнення театру. У 1902 р. черкаський підприємець Іван Яровий, який мешкав на розі вулиць Музикантської та Дахнівської²⁸ викупив у місцевої адміністрації пустку неподалік від центру з метою будівництва там міського театру й закладення театрального саду. За реалізацію проекту охоче взялася його сестра, яка повернулася до рідного міста із Петербурга і вже за півроку в місті було побудовано театр. Відтоді, Черкаси часто відвідували видатні майстри сцени із столичних театрів. Зокрема, трупи Марка Кропивницького та Панаса Саксаганського, а славетна артистка М.К.Заньковецька, щоб наблизити мистецтво до більш широкого кола, виступила в приміщенні міського цирку. Поступово притеатральний сад пані Ярової трансформувалася в самостійне культурне явище. На початку ХХ ст. тут містилося приміщення публічної бібліотеки, навіперемін грали оркестри Острозького та Роменського полків. Але, звісно, справжнім фурором для місцевих обивателів стало електричне освітлення алей саду і біоскоп - найближчий родич кіноапарата братів Люм'єр, що проектував на екран картинку із життя тварин. Незабаром з'явилися і перші фільми. Їх перегляд коштував на ті часи чималих грошей - 20 копійок міг викласти далеко не кожен.

У 1910 р. Ярові передали приміщення театру та сад в оренду підприємцям Зисіну і Лур'є, які використовували їх не за призначенням, віддавши перевагу значно прибутковому سینематографу. Літнє приміщення театру було переобладнане під цирк, на арені якого проводилися з успіхом чемпіонати з боротьби. Боролися тут досить авторитетні спортсмени зі світовим ім'ям - Іван Піддубний, Іван Заїнін, Данило Посулько. Готель «Слов'янський», неначе вулик, гув після таких чемпіонатів не одну добу²⁹.

Отже, Черкаси у XIX початку ХХ ст. досягли великого прогресу в своєму становищі від малого провінційного містечка до повітового центру з розвиненим економічним, культурним, освітнім та соціальним рівнем.

¹ Семенов П. Географічно-статистичний словник Російської імперії. - С.-Пб., 1885. - С. 57.

² Фундуклей І. Статистическое описание Киевской губернии. - С.-Пб., 1852. - С. 175.

³ Державний архів Черкаської області (ДАЧО). - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 92. - Арк. 16.

⁴ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 85. - Арк. 44.

⁵ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 180. - Арк. 1.

⁶ Чугаев А. Описание и справочная книга Черкаського уезда Киевской губ. - Черкасы, 1911. - С. 76.

⁷ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 27. - Арк. 1-9.

⁸ Киевские губернские ведомости. - № 5. - 4 лютого 1856. - С. 3.

⁹ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 127. - Арк. 1-6.

- ¹⁰ Киевское слово. - 1893. - № 18. - 15 травня. - С. 3.
¹¹ Киевские губернские ведомости - 1879. - № 71. - 21 червня. - С. 2.
¹² Чугаев А. Вказ. праця. - С. 49 - 50.
¹³ Чугаев А. Вказ. праця. - С. 86 - 87.
¹⁴ Чугаев А. Вказ. праця. - С. 119.
¹⁵ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 56. - Арк. 110.
¹⁶ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 60. - Арк. 14-19.
¹⁷ Мозговой В. Г. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 г. - К., 1887. - С. 27.
¹⁸ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 40. - Арк. 15.
¹⁹ Список населённых мест Киевской губернии. - К., 1900. - С. 1679-1683.
²⁰ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 37. - арк. 1-9.
²¹ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 3. - Арк. 2-4.
²² ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 36. - Арк. 14.
²³ Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. - Харьков: Держвидав, 1930. - С. 134.
²⁴ ДАЧО. - Ф. 8. - Спр. 38. - Арк. 57.
²⁵ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 10. - Арк. 5.
²⁶ Чугаев А. Вказ. праця. - С. 144 - 150.
²⁷ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 53. - Арк. 50-57.
²⁸ ДАЧО. - Ф. 8. - Оп. 3. - Спр. 125. - Арк. 20.
²⁹ Новини тижня. - 2008. - № 99 (360; 19 березня). - С. 41.

Людия Ковальчук (Одесса, Украина)

ОБЩЕСТВЕННЫЙ СОВЕТ ПРИ ГОСАРХИВЕ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ: ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ РАБОТЫ ПЕРВОГО ГОДА

Общественные советы при органах исполнительной власти - новация последних лет. Вопросы о правилах и процедуре их формирования, а также об эффективности и результативности достаточно дискуссионны. Но, несмотря на это, факт их существования представляется определенным шагом к взаимодействию гражданского общества и государственных органов. Это взаимодействие может осуществляться в разных направлениях, главные из которых - сотрудничество и контроль.

Согласно постановлению Кабинета Министров Украины № 996 от 3 ноября 2010 года (с изменениями, внесенными в течение 2011-2015 годов) «Об обеспечении участия общественности в формировании и реализации государственной политики»¹ общественные советы создаются при министерствах, других центральных органах исполнительной власти, областных администрациях и администрациях городов республиканского значения. Возможность (и необходимость) создания общественных советов при других государственных учреждениях этот или иной нормативный документ не определяет. Но и не исключает. Поэтому, исходя из принципа, «что не запрещено, то разрешено», инициативная группа одесских ученых, краеведов, общественников в сентябре 2014 года начала процедуру создания общественного совета при Государственном архиве Одесской области.

После выполнения всех необходимых подготовительных процедур в ноябре 2014 года учредительным собранием общественный совет был создан². В него вошли ученые, музейные работники, краеведы, журналисты, общественные деятели, всего - 22 человека. Список членов совета и данные о них представлены на сайте³. Каждый из членов совета - давний друг архива. Мы многие годы работаем в Государственном архиве Одесской области и хорошо знаем уникальность и ценность его фондов и коллекций. Но одно дело - наши самостоятельные исследования, а иное - организация в качестве общественной инициативы.

Наш базовый документ - «Положение об общественном совете»⁴. Его проект широко обсуждался перед учредительным собранием совета. В принятом на собрании Положении определены основные принципы, направления и механизмы деятельности совета.